

**ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМИ ГОСПОДАРСЬКИХ УГОД З ПІДСТАВ,
ПЕРЕДБАЧЕНИХ ЗАКОНОМ
INVALIDATION OF BUSINESS AGREEMENTS ON GROUNDS PROVIDED BY LAW**

Никитченко Н.В.,
*кандидат юридичних наук,
докторант Інституту економіко-правових досліджень
Національної академії наук України*

Стаття присвячена дослідженню питання визнання недійсними господарських угод з підстав, передбачених законом, а також ефективності застосування цього способу захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання на практиці. Сформульовано відповідні проблемні питання, які потребують правового вдосконалення.

Ключові слова: захист права, визнання недійсними господарських угод, суб'єкти господарювання.

Статья посвящена исследованию вопроса о признании недействительными хозяйственных сделок на основании, предусмотренных законом, а также эффективности применения этого способа защиты прав и законных интересов субъектов хозяйствования на практике. Сформулированы соответствующие проблемные вопросы, которые нуждаются в правовом усовершенствовании.

Ключевые слова: защита права, признание недействительными хозяйственных сделок, субъекты хозяйствования.

The article is concerned with the research of issue of invalidating of economic agreements on the grounds, envisaged by the law as well as efficiency of applying of this mean of protection of the rights and legal interests of economic agents in practice. In accordance with mentioned the problem issues which should be legally improved are formulated.

Key words: protection of the right, invalidating of economic agreements, economic agents.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 20 Господарського кодексу України (далі – ГК України) держава забезпечує захист прав і законних інтересів суб'єктів господарювання та споживачів. Кожний господарюючий

суб'єкт має право на захист своїх прав і законних інтересів. Одним із способів такого правового захисту є визнання недійсними господарських угод з підстав, передбачених законом [1, с. 20].

Стан дослідження. Проблема правового захисту суб'єктів господарювання досліджувалася в наукових працях таких відомих вітчизняних та зарубіжних науковців: В.К. Мамутова, А.Г. Бобкової, Г.Л. Знаменського, І.В. Голованя, О.В. Олейнік, І.Г. Побірченка, Н.О. Саниахметової. Проте, незважаючи на численні наукові дослідження, питання застосування суб'єктами господарювання інструментів захисту своїх прав та законних інтересів не є досконалим і потребує подальшого вивчення.

Метою є дослідження правового врегулювання такого способу захисту прав і законних інтересів суб'єктів господарювання, як визнання недійсними господарських угод з підстав, передбачених законом, а також на основі аналізу судової практики обґрунтування пропозицій, які сприятимуть удосконаленню чинного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Загальні підстави і наслідки недійсності угод встановлені главою 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) «Правочини» [2]. У Господарському кодексі України недійсності господарських угод (зобов'язань) та її наслідкам присвячені ст. ст. 207, 208. Згідно зі ст. 207 ГК України господарське зобов'язання, що не відповідає вимогам закону, або вчинено з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, або укладено учасниками господарських відносин з порушенням хоча б одним з них господарської компетенції (спеціальної правосуб'єктності), може бути на вимогу однієї із сторін або відповідного органу державної влади визнано судом недійсним повністю або в частині. Відповідність та невідповідність господарської угоди чи договору вимогам законодавства оцінюється судом відповідно до законодавства, яке діяло на момент їх вчинення. Водночас матеріали судових справ з цього питання свідчать про наявність окремих проблем при застосуванні такого способу захисту прав і законних інтересів, які вимагають відповідного пояснення. Тому далі на прикладах із судової практики ми спробуємо дослідити останні і по можливості виявити їх причини. Наприклад, відсутність у договорі однієї з істотних умов є підставою до визнання його недійсним за рішенням суду. Так, між банком (позивач) та ТОВ (відповідач) було укладено договір про кредитування. Предметом іпотеки стало нежиле приміщення площею 902, 4 кв. м., яке на момент укладення договору належало позивачу на праві приватної власності на підставі договору купівлі-продажу нежилих приміщень при викупі, посвідченого державним нотаріусом. Право власності на предмет іпотеки зареєстровано Комунальним підприємством «Київське міське бюро технічної інвентаризації та реєстрації права власності на об'єкти нерухомого майна» та записано в реєстрову книгу. У період до укладення вказаних вище договорів відповідачем дане приміщення було реконструйовано, внаслідок чого його загальна площа збільшилася на 108, 7 кв. м. Відповідно, іпотечний договір від 09.08.2007 був укладений після проведення будівельних робіт з реконструкції нежилого приміщення та прийняття судового рішення у справі № 2/304, згідно з яким за ТОВ визнано право власності на самочинно реконструйоване нежиле приміщення – службове-виробниче приміщення площею 1 011,1 кв. м. Тобто на дату укладення договору від 09.08.2007 предметом іпотечного договору було майно, якого уже не існувало фактично. Таким чином, сторонами не було узгоджено одну з істотних умов, без якої існування господарського договору є недоцільним, що згодом і стало підставою для визнання господарського договору недійсним. Враховуючи, що в іпотечному договорі відсутні істотні умови, а його зміст суперечить ч. 1-2 ст. 5, п. 3 ч. 1 ст. 18 Закону України «Про іпотеку», суд, відповідно, дійшов висновку, що іпотечний договір укладений без

додержання вимог чинного законодавства і має бути визнаний недійсним. Разом із тим недійсною може бути визнана лише укладена угода (п. 17 роз'яснення Президії Вищого арбітражного суду України від 12 березня 1999 р. № 02-5/111 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними») [4]. Тобто якщо сторони не дійшли згоди з будь-якої умови, що визнається істотною, це означає, що договір як юридичний факт не відбувся, а отже, не виникає жодних правовідносин між його сторонами, оформлення яких можна визнати таким, що не відповідає вимогам закону. Наприклад, відмовляючи в задоволенні першого та зустрічного позову у справі № 22/342а за позовом приватної фірми «А» до товариства «Б» про розірвання договору підяду та стягнення грошових коштів за зустрічним позовом товариства «Б» до приватної фірми «А» про спонукання до підписання актів виконання робіт, господарський суд Полтавської області зважив на статті 875 та 877 ЦК України і дійшов висновку, що договором будівельного підяду мають бути визначені склад і зміст проектно-кошторисної документації, а також повинно бути визначено, яка зі сторін і в який термін повинна надати таку документацію. Місцевий суд прийшов до висновку, що спірний господарський договір не містить однієї з істотних умов такого договору: не передбачено проектно-кошторисної документації. Без останньої неможливо виконати господарське зобов'язання і надати повного експертного висновку щодо якості виконаних робіт. Тому, зважаючи на вимоги ч. 8 ст. 181 ГК України, сторони по суті не дійшли згоди з усіх істотних умов договору, а відтак, останній вважається неукладеним [5].

Зазначені правові наслідки застосовуються, якщо законом не встановлені особливі умови їх застосування або особливі правові наслідки окремих видів недійсних угод. Наприклад, згідно зі ст. 208 Господарського кодексу України, якщо господарське зобов'язання визнано недійсним як таке, що вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то за наявності наміру в обох сторін – у разі виконання зобов'язання обома сторонами – у доход держави за рішенням суду стягується все одержане ними за зобов'язанням, а в разі виконання зобов'язання однією стороною з другої сторони стягується в доход держави все одержане нею, а також все належне з неї першій стороні на відшкодування одержаного. У разі наявності наміру лише в однієї зі сторін усе одержане нею повинно бути повернено другій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного стягується за рішенням суду в доход держави. Необхідними умовами для визнання угоди недійсною відповідно до ст. 208 Господарського кодексу України є її укладення з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, та наявність наміру хоча б в однієї із сторін щодо настання відповідних наслідків. До угод, що підпадають під ознаки ст. 208 Господарського кодексу України, належать, зокрема, угоди, спрямовані на незаконне відчуження або незаконне користування, розпорядження об'єктами права власності українського народу – землею як основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами (ст. ст. 14, 15 Конституції України); на придбання всупереч встановленим правилам предметів, вилучених з обігу або обіг яких обмежено; на приховування підприємствами, установами, організаціями чи громадянами, які набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності, від оподаткування доходів або використання майна, що знаходиться в їх власності (користуванні). Наприклад, порушені права землекористувачів підлягають захисту способами, передбаченими ст. 152 Земельного кодексу України, з обов'язковим дотриманням норм чинного законодавства. Відповідно до вказаної норми

захист прав громадян та юридичних осіб на земельні ділянки здійснюється, зокрема, шляхом визнання прав, визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування, а також застосування інших, передбачених законом, способів, у тому числі шляхом поновлення прав юридичних і фізичних осіб, порушених внаслідок прийняття неправомірних рішень, дій чи бездіяльності державних органів або посадових осіб органів місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 77 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»). Водночас чинне законодавство містить положення, які дають змогу визнавати недійсними рішення органів влади (наприклад, у разі заниження реальної вартості об'єкту приватизації (пункт 5 статті 27 Закону України «Про приватизацію державного майна»)). Так, незважаючи на те, що Промислово-Фінансовий Консорціум «Інвестиційно-металургійний Союз» вже в день конкурсу сплатив за пакет акцій підприємства 4 260 000 000 тис. грн., що перевищило номінальну вартість пакета акцій у 1,19 рази, та зобов'язався виконати фіксовані умови конкурсу, процедура продажу не відбулася. Причиною є вихід розпорядження Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 12.02.2005р. №34-р «Про скасування деяких рішень КМУ щодо Криворізького державного гірничо-металургійного комбінату» «Криворіжсталь» - Фондом державного майна України було скасовано всі накази, пов'язані з підготовкою та продажем державного пакета акцій ВАТ «Криворіжсталь». Згодом було проведено реприватизацію та продаж «Криворіжсталі» у жовтні 2005 року переможцю – Mitall Steel Germany GmbH, який виплатив суму – 24,2 млрд. грн., що у 6 разів перевищила попередню ціну продажу підприємства.

Потребує пояснення і така ситуація: у разі, коли після укладення угоди набрав чинності акт законодавства, норми якого інакше регулюють договірні відносини, ніж ті, що діяли в момент укладення угоди, сторони вправі керуватися умовами договору, а не цим нормативним актом, якщо останній не має зворотної сили. Тобто вирішуючи спори про визнання угод недійсними, господарський суд, як правило, встановлює наявність тих обставин, з якими закон пов'язує визнання угод недійсними, і настання відповідних наслідків, а саме: відповідність змісту угод вимогам закону; додержання встановленої форми угоди; правосуб'єктність сторін за угодою; у чому конкретно полягає неправомірність дій сторони та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення спору. Згідно зі ст. 216 Цивільного кодексу України недійсна угода не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з її недійсністю. У разі недійсності кожна із сторін такої угоди зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на її виконання, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає в користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Чинне законодавство також не передбачає відшкодування збитків, яких можуть зазнати сторони чи одна з них внаслідок самого факту недійсності угоди. Однак між сторонами можуть виникати взаємні розрахунки, пов'язані з поверненням майна (зокрема, у зв'язку з погіршенням чи покращенням його стану за час користування), які мають бути у відповідних випадках здійснені. У разі виникнення спору між сторонами він може бути вирішений господарським судом як під час провадження у справі про визнання угоди недійсною, так і окремо від нього, - залежно від змісту позовних вимог. Господарський суд також має право за клопотанням заінтересованої сторони або з власної ініціативи вимагати від сторін проведення взаєморозрахунків. Така практика властива не лише Україні. Так, колега з господарських справ Алматинського міського суду, розглянувши позов

ТзОВ «Фараби» до ТзОВ «Стар» про звернення стягнення на майно відповідача у зв'язку з невиконанням останнім договірних зобов'язань, вирішила стягнути з відповідача 153900 доларів США по курсу тенге шляхом звернення стягнення на його майно, в тому числі на закладену позивачу за договором застави садову ділянку з будівлею. Звернення стягнення на предмет застави колега обумовила попереднім провадженням належної реєстрації договору застави. Постановою голови міськсуду дане рішення скасовано, оскільки при відсутності реєстрації застави у позивача не виникло право застави [9, с. 173]. З іншого спору суд визнав за позивачем заставне право на будинок магазину, переданого в заставу за проханням відповідача, який не міг своєчасно виконати свої зобов'язання перед позивачем і тому гарантував погашення заборгованості заставою. Через деякий час у суд звернулося АТ «Алматимунайонимдери» з проханням переглянути дане рішення у зв'язку з новими обставинами, оскільки суду на момент винесення рішення не був відомий той факт, що заявник купив у відповідача будинок магазину ще до укладення договору застави. Укладаючи договір застави, відповідач приховав від позивача – заставодержателя факт вже здійсненого продажу будинку. Договір купівлі-продажу був зареєстрований в управлінні з оцінки й реєстрації нерухомості м. Алмати, існування договору застави відповідач приховував. Рішення суду було переглянуто, оскільки договір застави не був зареєстрований, що тягне за собою недійсність угоди на основі ст. 157 Цивільного кодексу Республіки Казахстан, тому право власності на будинок магазину визнано за заявником [9, с. 171]. Що ж до витрат, втрат або пошкодження майна, завданих стороні в результаті виконання нею угоди, визнаної недійсною, то рішення про їх відшкодування виносяться господарським судом лише у випадках, прямо передбачених законом (статті 56, 57 ЦК України) за позовом заінтересованої сторони і за умови, що визнана недійсною угода була виконана хоча б однією із сторін у будь-якій частині. Так, судовий позов може бути задоволено в разі виконання позивачем умов договору в повному обсязі. Наприклад, при розгляді справи по суті з'ясувалося, що договір не містить усіх реквізитів відповідача. Однак позивач виконав автотранспортні послуги, що підтверджується товарно-транспортними накладними та подорожніми листами. У даному випадку важливо надати вірну правову оцінку товарно-транспортним накладним як письмовій формі договору перевезення вантажу з огляду на норми спеціального транспортного законодавства, встановлені, зокрема, ст. 908 ЦК України, ст. 307 ГК України, ст. 916, 931 ЦК України, Правилами перевезень вантажів автомобільним транспортом в Україні. Відповідно, для визнання недійсним такого господарського договору немає підстав. Разом з тим не може бути предметом захисту порушених прав суб'єкта господарювання вимога про визнання договору укладеним у певній редакції, оскільки така вимога пов'язана з вільним волевиявленням сторін, внесенням змін до правочину чи розірвання окремих домовленостей, оформлених учасниками правовідносин. До такої думки дійшов апеляційний господарський суд, розглядаючи судову справу №14/107-08-3863. Так, ДП «Іллічівський морський торговельний порт» (позивач) звернулось до суду з позовом та заявами про збільшення й уточнення позовних вимог, згідно з якими просило стягнути з ТзОВ «Р» (далі – відповідач) заборгованість з відшкодування витрат по сплаті податку на транспортні засоби. Відповідач звернувся до господарського суду із зустрічним позовом та доповненнями до нього, відповідно до яких просив: визнати недійсною угоду від 29.08.2008 р. про розірвання договору про спільну діяльність (договір простого товариства) № 400-0 від 15.08.2006 р. у редакції від 25.04.2007 р.; визнати дій-

сним договір про спільну діяльність (договір простого товариства) №400-0 від 15.08.2006 р. у редакції від 25.04.2007 р. Постановою Одеського апеляційного господарського суду від 28.07.2009 р. в задоволенні зустрічного позову відмовлено. Висновок апеляційної інстанції мотивовано, зокрема, тим, що такий спосіб захисту права, як визнання договору дійсним у певній редакції, не передбачений ні ст. 16 ЦК України, ні ст. 20 ГК України. З цим важко не погодитися, зважаючи на те, що укладений правочин діє в редакції, погодженій сторонами на підставі взаємних домовленостей. У разі подальшої зміни правочину, останній діє в редакції з урахуванням відповідних змін. І навіть якщо така зміна буде визнана неправомірною та буде скасована, то автоматично договір є дійсним у попередній редакції, що не потребує окремого визнання та не спричиняє поновлення прав сторони [10]. Звичайно, договір може бути визнаний дійсним на підставі частини другої ст. 220 ЦК України у випадках ухилення однієї зі сторін від нотаріального посвідчення правочину. На підставі частини другої ст. 218 ЦК України, якщо правочин, для якого законом встановлена його недійсність у разі недодержання вимоги щодо письмової форми, укладений усно і одна із сторін вчинила дію, а друга сторона підтвердила її вчинення, зокрема, шляхом прийняття виконання, такий правочин у разі спору може

бути визнаний судом дійсним. Договір є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним. За таких умов вимога спрямована на визнання договору дійсним, якщо такий договір не потребує визнання його дійсним згідно з прямими вказівками чинного законодавства, що передбачають відповідний спосіб захисту порушених прав. Відповідно, провадження в таких спорах припиняється за п. 1-1 ст. 80 ГПК, оскільки відсутній предмет спору по справі.

Висновки. Таким чином, суб'єкти господарювання активно використовують такий спосіб захисту своїх прав та законних інтересів, як визнання недійсними господарських угод з підстав, передбачених законом. Даний спосіб, передбачений ст. 20 ГК України, є досить дієвий та дозволяє учасникам господарських відносин задовольнити свої вимоги, використовуючи правові інструменти, передбачені Конституцією України, законами України та іншими нормативно-правовими актами, прийнятими в межах чинного законодавства. Разом з тим лінія захисту прав і законних інтересів господарюючих суб'єктів буде в кожному конкретному випадку індивідуальною, як і набір правових інструментів. Однак спільним є те, що останні не повинні виходити за рамки діючого законодавства, а діяти в його межах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://zakon1.rada.gov.ua>.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435. / Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, NN 40-44, ст.356.
3. Господарський суд м. Києва. Справа № 11/286. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: // <http://antiraid.com.ua/forum/index.php?showtopic=4393>
4. Роз'яснення Президії Вищого арбітражного суду України від 12 березня 1999 р. № 02-5/111 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://zakon1.rada.gov.ua>.
5. Архів вищого господарського суду. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: // <http://arbitr.gov.ua/doc.php>.
6. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://zakon1.rada.gov.ua>.
7. Про приватизацію державного майна: Закон України від 04 березня 1992 року № 2163-XII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://zakon1.rada.gov.ua>.
8. Про скасування деяких рішень КМУ щодо Криворізького державного гірничо-металургійного комбінату «Криворіжсталь»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.02.2005р.№34-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://zakon1.rada.gov.ua>.
9. Диденко А.Г. Научно-практический комментарий статей ГК РК о залого. – Алматы, 2001. – 239 с.
10. Лист Голові Одеського апеляційного господарського суду щодо висновку про узагальнення проблематики обрання сторонами у господарських спорах способів захисту прав. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // [https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cac](https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:fAkVS9JV5BAJ)